ЎЗБЕКИСТОНДА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ТАРИХИЙ ВА МАДАНИЙ ОБЪЕКТЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

Тукаева З.А.
Гулистон давлат университети тарих
кафедраси катта ўқитувчиси т.ф.ф.д (PhD)
+998931951696

Аннотация. Мақолада ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги Темурийлар даври тарихий ва маданий объектларини тадқиқ қилишнинг манбашунослик ва методологик масалалари муҳокама қилинади. Самарқанд ва Шаҳрисабз ёдгорликлари мисолида меъморий меросни саналаш, тарихий вазифасини аниқлаш, асл қисмларини кейинги таъмирлаш қатламларидан ажратиш ҳамда шаҳар муҳити билан боғлиқ ҳолда ўрганиш йўналишлари белгиланади. Тадқиқот очиқ электрон манбалар ва меросни сақлашга оид халқаро ҳужжатларнинг сифат таҳлилига асосланади.

Калит сўзлар: Темурийлар, Самарқанд, Шаҳрисабз, тарихий ёдгорлик, манбашунослик, меъморий мерос, асллик, тарихий шаҳар муҳити.

Кириш. Темурийлар даври тарихини ўрганишда меъморий ёдгорликлар, археологик қолдиқлар ва улардаги ёзувлар сиёсий ҳамда маданий жараёнларнинг моддий гувоҳи сифатида аҳамиятлидир. Бундай объектлар ҳукмдорларнинг қурилиш сиёсати, диний муассасалар, таълим ва илм-фан, ҳунармандчилик ҳамда шаҳар ҳаёти ўртасидаги алоқаларни тадқиқ қилиш имконини беради. Бироқ бинонинг бугунги кўринишини унинг қурилган давридаги ҳолати билан тўлиқ тенглаштириш мумкин эмас. Асрлар давомида вазифа, меъморий тузилиш ва безаклар ўзгарган; айрим қисмлар йўқолган ёки қайта тикланган. Шунинг учун ёдгорликни тарихий манба сифатида қўллаш унинг ўзгаришлар тарихини аниқлашдан бошланади.

ЮНЕСКО Самарқанднинг XIV–XV асрлардаги ривожланишини шаҳар тарихининг муҳим босқичи сифатида баҳолайди. Шаҳар мероси таркибида

Бибихоним, Шоҳи Зинда, Гўри Амир ва Улуғбек расадхонаси каби объектлар қайд этилади [1]. Шаҳрисабзда эса Оқсарой ҳамда сулолавий хотира билан боғлиқ мажмуалар тадқиқот учун алоҳида аҳамият касб этади [2]. Бу объектларнинг тарихий қиммати уларнинг бадиий ечимлари билан чекланмайди. Улар ҳокимиятнинг маконда ифодаланиши, диний ҳаёт ва ижтимоий муносабатларни таҳлил қилиш учун ҳам далил бўла олади.

Мавзунинг тарихшунослигида Л. Голомбек ва Д. Уилбернинг Темурийлар меъморчилигига бағишланган икки жилдли асари муҳим библиографик таянч ҳисобланади [3]. Унинг доираси ҳозирги Ўзбекистон чегараларидан кенг бўлиб, маҳаллий ёдгорликларни минтақавий қиёслаш учун адабиётлар базасини кенгайтиришга хизмат қилади. Мазкур мақолада эса асосий эътибор очиқ манбалар орқали текшириладиган маълумотлар ва объектларни ўрганиш мезонларига қаратилади.

Мақола мақсади: Ўзбекистондаги Темурийлар даври тарихий ва маданий объектларини ўрганишда далилларни баҳолаш мезонларини белгилаш ҳамда тадқиқот билан муҳофаза ўртасидаги боғлиқликни очиб беришга қаратилган.

Методлар. Тадқиқот манбалар ва расмий мерос ҳужжатларининг қиёсий таҳлили шаклида амалга оширилди. Тадқиқотда хронологик, тарихий-таққослаш ва манбашунослик таҳлили усуллари қўлланилди. Улар орқали тарихий-маданий объектларнинг барпо этилиши ва кейинги ўзгаришлари вақт кетма-кетлигида ўрганилиб, Темурийлар даврининг муайян босқичлари билан боғланди, турли марказлардаги мерос намуналарининг умумий ва маҳаллий хусусиятлари қиёсланди ҳамда манбалардаги маълумотларнинг ишончлилиги баҳоланди.

Манбашунослик таҳлилида маълумотнинг яратилган вақти, муаллиф ёки ташкилотнинг мақсади, жанри ва объектга муносабатини ҳисобга олиш муҳим. Клавихонинг эсдаликларида Самарқанд атрофидаги боғларнинг тузилиши ва ободончилиги ҳақида маълумотлар келтирилган. Элчилар жойлаштирилган боғда олтита катта ҳовуз, оқар сув ҳамда баланд ва соя берувчи дарахтлар билан ўралган хиёбонлар мавжуд бўлган. Бу тасвир боғларда сув иншоотлари ва дарахтзорлар ўзаро уйғун ҳолда жойлаштирилганини кўрсатади [4. 105].

Клавихо мазкур боғдаги саройни ҳам тасвирлайди. Унинг ёзишича, сарой сунъий тепалик устида қурилган бўлиб, атрофи сув билан тўлдирилган чуқур хандақ билан ўралган. Саройга икки томондан кўприклар орқали кирилган. Хоналарнинг олтин, ложувард ва сирланган кошинлар билан безатилиши иморатнинг ҳашаматли хусусиятини намоён этган [5/ 106].

Эсдаликларда элчиларнинг Самарқандга йўл олиши ҳам қайд этилган. 1404 йил 8 сентябрда Амир Темур қабулига бораётган элчилар боғлар, уйлар ва турли моллар сотиладиган бозорлар жойлашган ҳудуддан ўтганлар. Мазкур хабар шаҳар атрофидаги боғлар, турар жойлар ва савдо масканларининг бир-бири билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлганини англатади [6. 106].

Клавихо Амир Темур билан учрашув жараёнига алоҳида эътибор қаратган. У ҳукмдорнинг фаввора олдида ўтирганини, элчиларнинг белгиланган тартибда таъзим қилганини ёзади. Қабул давомида Амир Темур Кастилия қиролининг аҳволи ва саломатлигини сўраган, элчилар эса ташриф мақсадини баён қилганлар [7. 107].

Эсдаликларда қабул маросимида элчиларнинг ўтириш тартиби ҳам тасвирланган. Кастилия элчилари дастлаб Хитой элчисидан қуйи ўринга жойлаштирилган бўлса-да, Амир Темур уларни юқорироқ ўринга ўтқазишни буюрган. Бу воқеа дипломатик қабулда ўрин белгилаш сиёсий муносабатларни ифодаловчи восита бўлганини кўрсатади [8. 109].

Клавихо зиёфат дастурхони ҳақида ҳам маълумот беради. Меҳмонларга қўй ва от гўштидан тайёрланган таомлар, турли мевалар ҳамда ичимликлар тортилган. Таомларни узатишда олтин ва кумуш идишлардан фойдаланилган. Ушбу тасвир саройда меҳмон кутиш тартиби ва дастурхон маданиятини ўрганиш учун аҳамиятлидир [9. 110].

Клавихонинг эсдаликларида элчилар қабул қилинган боғ Дилкушо номи билан тилга олинади. Боғ ҳудудида ипак ва бошқа матолардан тайёрланган кўплаб чодирлар ўрнатилган. Бу хабар қабул маросимлари боғдаги иморатлар билан бирга вақтинчалик қурилмалардан ҳам фойдаланилган ҳолда ташкил этилганини кўрсатади [10. 110].

Кейинги зиёфат ўтказилган боғдаги иморат ҳам Клавихонинг диққатини тортган. У иморатнинг кошинлар билан қопланганини, хоналар қимматбаҳо пардалар ва безатилган жиҳозлар билан жиҳозланганини қайд этади. Мазкур маълумотлар Темур даври боғ-саройларининг ички безаги ва маросимий вазифаларини ўрганишда ёзма манба сифатида хизмат қилади [11.111].

Натижалар. Клавихонинг эсдаликларидаги маълумотлар таҳлили Самарқанд ва унинг атрофидаги боғ-саройларни меъморий тузилиши, сув таъминоти ва маросимий вазифалари ўзаро боғлиқ бўлган тарихий объектлар сифатида ўрганиш имконини берди. Элчилар жойлаштирилган боғда олтита катта ҳовуз, оқар сув ва дарахтли хиёбонларнинг мавжудлиги сув иншоотлари боғнинг маконий ташкил этилишида муҳим ўрин тутганини кўрсатади. Сунъий

тепаликдаги саройнинг сувли хандақ билан ўралиши ва унга кўприклар орқали кирилиши эса сувдан боғ ободончилиги билан бирга саройга киришни тартибга солишда ҳам фойдаланилганини англатади.

Сарой хоналарининг олтин, ложувард ва сирланган кошинлар билан безатилгани ҳақидаги хабарлар уларнинг ички қиёфасини ўрганиш учун ёзма далил бўлиб хизмат қилади. Бироқ мазкур тасвирлар асосида безакларнинг аниқ ўлчами, таркиби ёки жойлашувини тўлиқ тиклаш мумкин эмас. Шунинг учун Клавихо қайдларини меъморий қолдиқлар, археологик материаллар ва бошқа тасвирий манбалар билан қиёслаш объектнинг дастлабки кўриниши ҳақидаги хулосаларни асослашнинг зарур шарти сифатида белгиланди.

Элчиларнинг қабулга бораётган йўлида боғлар, уйлар ва бозорлар учрагани ҳақидаги маълумот Самарқанд атрофидаги ҳудудларнинг ўзлаштирилишига оид муҳим кузатувдир. Бу хабар боғ-саройларни шаҳар ҳаётидан ажратилган ҳолда ўрганиш етарли эмаслигини кўрсатади. Уларнинг тарихий вазифасини аниқлашда турар жойлар, савдо масканлари ва ҳаракат йўналишлари билан муносабатини ҳам ҳисобга олиш лозим. Айни пайтда, сафарномадаги мазкур кузатув шаҳар атрофининг тўлиқ режасини тиклаш учун етарли далил ҳисобланмайди.

Амир Темур қабулига доир хабарлар боғ-саройларнинг дипломатик маросимлар ўтказиладиган макон бўлганини кўрсатди. Ҳукмдорнинг фаввора олдида ўтириши, элчиларнинг таъзим қилиши ва улар билан суҳбатлашиши қабул жараёнида меъморий муҳитдан фойдаланилганини англатади. Кастилия элчиларининг Хитой элчисидан юқори ўринга ўтқазилиши эса маросим иштирокчиларини жойлаштириш сиёсий муносабатларни ифодалаганини кўрсатади. Демак, объектнинг тарихий аҳамиятини баҳолашда унинг қурилиш хусусиятлари билан бирга унда амалга оширилган маросимлар ҳам ўрганилиши керак.

Зиёфатлар, қимматбаҳо идишлар, пардалар ва жиҳозларга оид тасвирлар сарой муҳитининг кўчмас иморат ҳамда кўчма буюмлар уйғунлигидан ташкил топганини очиб беради. Дилкушо боғида ипак ва бошқа матолардан тайёрланган чодирларнинг ўрнатилиши қабул ва зиёфатлар учун вақтинчалик маконлар ҳам яратилганини кўрсатади. Шу боис бугун сақланган меъморий қисмлар ўша даврдаги маросим муҳитининг барча хусусиятларини қамраб олмайди. Клавихонинг хабарлари моддий жиҳатдан сақланмаган айрим унсурларни аниқлашда аҳамиятлидир.

Таҳлил натижасида далилларни баҳолашда муаллифнинг бевосита кузатуви билан ундан келиб чиқарилган тадқиқотчи талқинини ажратиш зарурати белгиланди. Ҳовузлар сони, кўприклар, безаклар ва чодирлар ҳақидаги хабарлар матнда қайд этилган кузатувлардир. Уларнинг муҳофаза, сиёсий намойиш ёки шаҳарсозликдаги ўрни ҳақидаги хулосалар эса қўшимча далиллар билан текширилиши лозим бўлган талқинлар ҳисобланади.

Ушбу натижалар тадқиқот билан муҳофаза ўртасидаги боғлиқликни ҳам кўрсатади. Боғ-сарой меросини сақлашда алоҳида иморат билан бирга сув иншоотлари, кириш йўллари ва атроф муҳитга оид далилларни ҳужжатлаштириш муҳимдир. Клавихо тасвирлари йўқолган қисмларни ўрганишга йўналиш беради, аммо уларнинг ўзи муайян объектни қайта қуриш учун етарли асос бўла олмайди. Тиклаш ечимлари ёзма маълумотларни моддий ва археологик далиллар билан қиёслаш асосида белгиланиши керак.

Хулоса. Ўзбекистондаги Темурийлар даври тарихий ва маданий объектларини тадқиқ қилиш ёдгорликнинг қурилиш тарихи, вазифаси ва кейинги ўзгаришларини биргаликда ўрганишни талаб этади. Манбалар таҳлили объектнинг даврга мансублигини алоҳида қисмлар бўйича текшириш, ёзма хабарни моддий далил билан қиёслаш ва таъмирлаш ҳужжатларини мустақил манба сифатида қўллаш заруратини кўрсатди. Ёдгорликнинг шаҳар муҳити билан муносабати ҳам унинг тарихий талқинига бевосита таъсир қилади.

Рақамли реконструкцияларда тасдиқланган қисмлар билан фаразларнинг ажратилиши илмий натижанинг текширилишига ёрдам беради. Ушбу ёндашув Темурийлар меросини тарихий манба сифатида аниқроқ талқин қилиш ва уни сақлаш бўйича қарорларни далиллар билан асослаш имконини кенгайтиради.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

1. UNESCO World Heritage Centre. Samarkand – Crossroad of Cultures. World Heritage List, № 603. URL: https://whc.unesco.org/en/list/603/ (мурожаат санаси: 11.10.2026).

2. UNESCO World Heritage Centre. Historic Centre of Shakhrisyabz. World Heritage List, № 885. URL: https://whc.unesco.org/en/list/885/ (мурожаат санаси: 11.10.2026).

3. UNESCO World Heritage Committee. Decision 40 COM 7B.48: Historic Centre of Shakhrisyabz (Uzbekistan) (C 885). 2016. URL: https://whc.unesco.org/en/decisions/6713/ (мурожаат санаси: 11.10.2026).

4. ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964). Adopted by ICOMOS in 1965.

Мақолада қўлланилган моддалар: 9, 11, 16. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/venice_e.pdf (мурожаат санаси: 11.10.2026).

5. Клавихо Руй Гонсалес де. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406).* — Москва: Наука, 1990. — С. 106.

6. Клавихо Руй Гонсалес де. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406).* — Москва: Наука, 1990. — С. 106.

7. Клавихо Руй Гонсалес де. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406).* — Москва: Наука, 1990. — С. 107–108.

8. Клавихо Руй Гонсалес де. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406).* — Москва: Наука, 1990. — С. 108–109.

9.Клавихо Руй Гонсалес де. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406).* — Москва: Наука, 1990. — С. 109–110

10. Клавихо Руй Гонсалес де. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406).* — Москва: Наука, 1990. — С. 109–110.

11. Клавихо Руй Гонсалес де. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406).* — Москва: Наука, 1990. — С .111.